

मध्ययुगीन संत स्त्रिया आणि वारकरी संप्रदायाचे प्रबोधन

प्रा. डॉ. राजेंद्र ल. सलालकर

मराठी विभाग प्रमुख

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,

कोल्हार, ता. राहाता, जि. अहमदनगर

मो. ९८२२८६४१२५

ज्या काळात स्त्री-पुरुष समतेचा विचारच नव्हता, स्त्री जन्म हा पतित मानला जात होता. सामाजिकदृष्ट्या स्त्री च्या अस्तित्वालाच किंमत नव्हती, त्याकाळात वारकरी संप्रदायाने स्त्रियांना नामभक्तीचा अधिकार देत स्त्री उद्धाराची चळवळच सुरू केली. वारकरी संप्रदायाबरोबरच महानुभाव संप्रदायाचे योगदानदेखील यासंदर्भात महत्त्वाचे म्हणावे लागेल.

मराठी साहित्यातील आद्य कवयित्री म्हणून जिचा उल्लेख केला जातो, ती महानुभाव साहित्यातील महदंबा उर्फ महदाईसा होय. तिचे मूळचे नाव रूपाई असून महदंबा हे चक्रधरांनी तिच्या विदुषी पणजीवरून ठेवलेले नाव आहे. बालपणीच तिचा विवाह होऊन लवकरच तिला वैधव्य आले. त्यानंतर ती या पंथात आली व 'पाईका' प्रमाणे राहू लागली. चक्रधरांच्या सहवासात आल्यानंतर ती त्यांची शिष्या झाली. याचवेळी काही काळ धिदपूर येथे श्री गोविंदप्रभूंबरोबरही ती राहिली, याचकाळात तिने धवळ्याची रचना केली. तिच्या जन्म-मृत्यूची कोणतीही नोंद उपलब्ध नाही, मात्र नवगाव (हैद्राबाद) येथे तिचा अंत झाल्याची माहिती मिळते. तिचे उत्तरायुष्य सत्पुरुषांच्या सेवेत आणि तीर्थयात्रेत गेले. याच दरम्यान तिचा मृत्यू झाला असावा असे मानले जाते.

महदंबेला महानुभाव पंथाबद्दल आणि चक्रधरांबद्दल अत्यंत आत्मीयता होती. तसेच पंथातील सहकारीही तिच्याविषयी आदर बाळगीत असल्यामुळे तिचा इतरांवर वचक असे. ती अत्यंत आत्मविश्वासाने पंथामध्ये वावरत असे. त्या काळचा सामाजिक जीवनाचा विचार करता एक स्त्री असूनही तिने मिळविलेले हे स्थान निश्चितच आश्चर्यकारक होते. ती न घाबरता थेट चक्रधरांबरोबर प्रश्नोत्तरे करित असे. याचे अर्थातच चक्रधरांनाही आश्चर्य वाटत होते. आणि तिच्याबद्दल त्यांना आदरही वाटत होता. त्यामुळेच 'म्हातारी जिज्ञासक : म्हातारी चर्चक: म्हातारी एथ काही पुसतीच असे:' अशी चक्रधरांनी तिची स्तुती केली आहे. चक्रधरांनीच तिला एवढा सन्मान दिला असल्यामुळे इतर आनुयायांनाही तिच्याबद्दल दबदबा आणि आदर वाटत असणार. याशिवाय पंथ स्थापनेच्या सुरुवातीच्या काळातच ती चक्रधरांबरोबर वावरली असल्याने ज्येष्ठतेने किंवा साधक म्हणूनही ती इतरांना वंदनीय झाली. हे जरी खरे असले तरी केवळ तेव्हाच्याच ती श्रेष्ठ ठरली असे नव्हे, तर ती कवयित्री होती, ती ज्येष्ठ होती, साधक-संन्यासिनी होती, शिस्तप्रिय अनुयायी होती आणि विशेष म्हणजे ती कवयित्री होती. त्यामुळे तिचे महानुभाव पंथातील स्थान वरचे आहेच, त्याहीपेक्षा मराठी वाङ्मयपरंपरेत ती आद्य कवयित्री आहे, हे अधिक महत्त्वाचे आहे. या सर्वांचा प्रभाव म्हणून चक्रधरांच्या नंतरचे पंथ प्रमुख नागदेवचार्य म्हणतात, 'म्हातारी धर्मरक्षक: प्रीतिरक्षक: सुन्हदत्वे दु:ख - निर्वेदू:' अशा शब्दांत तिचे त्यांनी गुणवर्णन केले आहे.

महदंबेने धवळे, मातृकी रूक्मिणी स्वयंवर, गर्भाक इत्यादी खंडकाव्ये तसेच चक्रधर व नागदेवचार्य यांच्यावर तिने काही स्फूट ओव्याही रचल्या आहेत. त्यामध्ये धवळे हा महानुभाव साहित्यातील खास ठेवा आहे. या धवळ्यांचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग असून ते काही विशिष्ट प्रसंगाने रचलेले आहेत. म्हाइंभट

म्हणतात, की एकदा गोविंदप्रभूंना विवाह करण्याची इच्छा झाली असताना व सर्व वन्हाडाची तयारी झाली असताना तिने चार दिवस हे धवळे गायिले. त्यानंतर त्यांची ही इच्छा न झाली. हे धवळे इ.स. १२७८ च्या पूर्वी कधीतरी रचले असावे असे मानले जाते. त्यानंतर याच धवळ्यांचा उत्तरार्ध इ.स. १३०८ च्या पूर्वी कधीतरी गोविंदप्रभूंचा अंत झाल्यानंतर रचला असावा असेही म्हटले जाते. एकदा म्हाइंभट व लक्ष्मींद्रभट यांनी त्याविषयी महदंबेकडे विचारणा केली असता, त्यांच्या सहकार्याने उत्तरार्ध रचला असल्याची नोंद आहे.

या धवळ्यांच्या पूर्वार्धात रूक्मिणीहरणाचा कथाभाग असून उत्तरार्धात रूक्मिणीस्वयंवराचे निवेदन आहे. धवळ्यांमध्ये प्रारंभी सर्वेश्वराला नमन केले असून, लगेच कथेला सुरुवात केलेली आहे. कृष्णाचे आगमन, अंबिकापुरातील त्याचे वास्तव्य आणि अंबिकेच्या दर्शनास आलेल्या रूक्मिणीचे हरण इत्यादी प्रसंग भागवतात जसे आहे, तसेच तिने देशी भाषेत वर्णिले आहेत. कृष्णाला पाहिल्यानंतर रूक्मिणीची जी अवस्था झाली तिचे तिने अतिशय सुंदर वर्णन केले आहे.

‘सौंदर श्रीकृष्ण देखियेला झळकता

तवे तिथेचि आकर्षिले चित्त

कैसी संप्रीत जाली

माडावरूनि घालू पाहे झेप

तवं विप्रे सांवरीली बाळी,

म्हणे देवी नव्हे तुमचे उचित’’

कृष्णाला न्हाऊ घालीत असताना त्याचे रूपयौवन पाहून रूक्मिणीची झालेली अवस्था महदंबा मोठ्या कौशल्याने वर्णन करते. याचवेळी गोपींच्या मनात कृष्णाविषयी कोणत्या तरल भावना आल्या, त्याचेही अतिशय निर्मळ वर्णन केले आहे. यातून तेराव्या शतकातील स्त्रीमनाचा उलगडा होतो. याचबरोबर तेराव्या शतकातील विवाहपद्धतीची माहितीही या धवळ्यातून दिसून येते. स्वाभाविकता, गतीमानता, सहजसुंदरता आणि स्त्रीसुलभता हे धवळ्याचे विशेष ठळकपणाने दिसून येतात. याशिवाय विषयावरील धवळ्याचे वेगळेपण आणि तिचे आद्य कवयित्री म्हणून स्थानही हे अधिक महत्त्वाचे आहे.

याच काळात उदयाला आलेल्या वारकरी संप्रदायातील पहिली विदुषी म्हणून मुक्ताबाईचा उल्लेख केला जातो. निवृत्ती, ज्ञानदेव व सोपान यांच्यापेक्षा लहान असलेली, परंतु संतमंडळांमध्ये मोठे स्थान व अधिकार असलेली ही कवयित्री आहे. पंढरीमहात्म्य, नाममहात्म्य व संतसमागम या विषयावर तिने अभंगरचना केली आहे. ‘नाममंत्रे हरि निजदासा पावे। ऐकोनी घ्यावे झडकरी’ असा नामाचा महिमा ती सांगते. सगुण आणि निर्गुण यांच्याही पलिकडे जाण्याचे सामर्थ्य तिच्या ठिकाणी होते, म्हणून ‘निर्गुणाची सेज। सगुणाची बाज। येथ केशिराज पडुडले।।’ अशी ती कल्पना करू शकते. योगमार्गाचा अनुभव सांगणारे काही कूट अभंगही तिने लिहिले आहेत.

‘मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळिले सूर्याशी

थारे नवलाव झाला। वांझे पुत्र प्रसवला।

विंचू पाताळाशी जाय। शेष माथा वंदी पाय

माशी व्याली घर झाली। देखुनी मुक्ताई हासली’

या अभंगातील कल्पनाविलास, उपमा आणि उपरोध अत्यंत विलोभनीय आहे. मुंगीचे आकाशात उडणे, तिने सूर्याला गिळणे, वांझोट्याला पुत्र होणे, विंचू पाताळात जाणे, शेषाने दर्शन घेणे, माशीची घर होणे यातील

उपरोध आणि प्रतिमा अचंबित करतात. शिवाय या द्वंद्वांतील विरोधी तत्वे तिने एकत्र आणून आपल्या भव्य कल्पनाशक्तीचे दर्शन घडविले आहे. जी दोन तत्वे कधीच एकत्र येऊ शकत नाही ती एकत्र आल्याचे दर्शवून, त्यातून उपरोधाचे दर्शन घडविले आहे. त्यामुळे मुक्ताबाई ही केवळ संत स्त्री नसून ती एक उत्तम कवयित्री आणि ज्ञानी स्त्री असल्याचे सूचित होते. म्हणूनच ती महान योगी चांगदेव महाराज यांनी तिचे शिष्यत्व पत्करले असावे. वस्तुतः दीर्घयुष्य लाभलेले आणि योग सामर्थ्याने तेजःपूज असलेले चांगदेव महाराज अल्पवयीन असलेल्या एका स्त्रीचे शिष्य कसे होतात? हेही या काळातील वैशियपूर्ण आहे. यावरून तिची योग्यता सहज लक्षात येते. शिवाय ज्या ज्ञानेश्वरांना योगीराज, सहनशीलतेचा समुद्र असे संबोधले जाते, त्यांनाही एका विशिष्ट प्रसंगी मार्गदर्शन करून त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची ती जाणीव करून देते यातून ती किती व्यापक आणि सम्यक दृष्टी असली पाहिजे याचा अंदाज करता येतो.

मुक्ताबाईनंतर वारकरी संप्रदायातीलच 'संत वाटिकेतील जाईची वेल' असे जिचे वर्णन केले जाते. त्या जनाबाईचे अभंग म्हणजे सुंदर भावगीते आहेत. स्वतःला नामयाची दासी जनी म्हणण्यात जीवनाचे सार्थक मानणाऱ्या जनाबाईचे सुमारे साडेतिनशे अभंग उपलब्ध आहेत. स्त्रीमनाचा हळुवारपणा आणि भक्तीची उत्कटता तिच्या सर्व अभंगामध्ये ओथंबलेली आहे. परमेश्वर प्राप्तीची तळमळ आणि त्यासाठीची आर्तता यातून तिच्या बऱ्याचशा अभंगांचे लेखन झालेले आहे.

**‘नाम फुकट चोकट । नाम घेता न ये वीट
जड शिळा ज्या सागरी। आत्मारामे नामे तारी
नाम विठोबाचे घ्यावे। मग पाऊल टाकावे
नाम तारक हे थोर। नामे तारिले अपार’**

असा ती उपदेश करते. पांडुरंगाचा नामजप हेच आपले महातप आहे, असा तिचा दृढ विश्वास आहे. विठ्ठल हा तिच्या आस्थेचा आणि जीवनधारणेचा विषय आहे. त्यामुळे तिच्या जीवनातील सारे आर्त त्याच्या रूपाने व्यक्त झाले आहे. अर्थात यामागे ज्ञानेश्वर मुक्ताबाई आणि नामदेव यांचा मोठा आधार आहे. त्यांच्या आधारामुळेच ती या गहनगूढ विषयावर गहनरूपाने आणि अधिकारवाणीने बोलते. विठ्ठल नाम घेण्याचा वीट येत नाही, नामाच्या आधाराने जड शिळाही समुद्रात तरंगतात तर चालता बोलता माणूस भवसिंधू पार करून का जाणार नाही? म्हणून प्रत्येक माणसाने त्याचे नामस्मरण करावे, म्हणजे तो उद्धरून जाईल असे निला सांगायचे आहे. हा तिच्यातळ ठाम विश्वास तत्कालीन वारकरी संप्रदायातच शोधावा लागेल. **‘झाडलोट करी जनी। केर भरी चक्रपाणी’** इतकी तिची विठ्ठलाशी एकरूपता झालेली आहे. ती त्याच्याशी इतकी एकरूप झालेली आहे, की तो परमेश्वर आहे, हेही ती विसरून गेली असून, तो माझ्यातीलच एक जीवतत्व आहे, असे तिला वाटते. त्यामुळे ती त्याच्यावर तितक्याच हक्काने रागही व्यक्त करते. **‘रागा येऊनी काय करिसी। तुझे बळ आम्हापाशी’** असेही ती त्याला चिडविते. किंवा **‘अरे विठ्या अरे विठ्या । मूळ मायेच्या कारट्या’** असा त्याच्याबद्दलचा त्रागाही व्यक्ती करते. त्याचवेळी तूच सर्व कर्मांच्या मुळाशी आहेस आणि बाह्यतः तू मात्र नामानिराळा दिसतो, हे त्याचे दुहेरी वागणे तिने ओळखलेले आहे. त्यामुळे ती केवळ भोळीभाबडी भक्त नसून तिने विठ्ठलालाही पुरते ओळखलेले आहे, हे लक्षात येते. मात्र त्याचवेळी विठ्ठलाबद्दलची प्रगाढ श्रद्धा, निष्ठा तिच्या ठायी आहे. विठ्ठल ही तिची माऊली आहे. मातृत्वाचा महासागर असलेली ती आई आहे. तरीही ती जेव्हा तिला दर्शन देत नाही तेव्हा ती म्हणते, **‘माझिये जननी हरणी। गुंतलीस कवणे वनी’** अशी आर्त हाक मारून त्याच्याशी वत्सलेतेचे

नाते जोडते. वस्तुतः तिच्या भक्तीतून प्रकट होणारे हे आर्त तिला परमेश्वराच्या निकट नेणारे तत्व आहे, हे तिला उमगलेले होते. त्यामुळे अत्यंत विव्हाळ होऊन ती विड्डलाशी एकरूप होण्यासाठी स्वतःतील 'मी' त्व विड्डलामध्ये विरघळून टाकण्याचा प्रयत्न करते.

वारकरी संप्रदायातीलच महत्त्वाची कवयित्री म्हणजे कान्होपात्रा. तिचा काळ साधारणतः इ.स. १४६८ च्या दरम्यान असावा असा अंदाज आहे. ही महत्त्वाची कवयित्री म्हणण्याचे कारण, ती ज्या सामाजिक परिस्थितीतून आपली भावना व्यक्त करते ती अधिक विचार करायला लावणारी आहे. ती मूळची मंगळवेढे येथील शामा गणिकेची मुलगी असून, हाच व्यवसाय ती पुढे चालविते. त्यामुळे कुणाही पुरुषाला आपला देह उपभोगायला देताना ती त्या पुरुषामध्ये विड्डलाला पाहते. आपल्या तनमनासहित सर्वस्व तिने विड्डलालाच वाहिलेले असून ती म्हणते,

‘पतित तू पावना। म्हणविसी नारायणा।

जरी सांभाळी वचन। ब्रदि वागविसी जाण

याती शुद्ध नाही भाव। दु आचरण स्वभाव’

कान्होपात्रेचे अभंग म्हणजे कारुण्य आणि आर्ततेचा परमबिंदू आहे. ती जो व्यवसाय करते तो भद्र समाजाच्या दृष्टीने अभद्र आहे. परंतु तो अभद्र व्यवसाय असूनही तिने त्याला अत्यंत प्रतिष्ठित केले आहे. तो केवळ पुरुषाशी संग असा असता, तर तो भोगस्वरूप ठरला असता, मात्र तो परमेश्वराशी असलेला संग मानल्यामुळे तिने स्वतःच्या जीवना विषयीचा अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन त्यातून सूचित केला आहे. त्यामुळे ती विषयवासनेची बळी ठरत नसून, ती परमेश्वर प्राप्तीची साधक ठरते. याशिवाय आपल्या कर्मातूनच परमेश्वर मिळवता येईल हे वारकरी संप्रदायाचे तत्व स्वः अनुभवते आणि तेच आपल्या अभंगातूनही व्यक्त करते. परमेश्वर प्राप्तीचा मार्ग इतक्या सहजतेने चालता येतो, हे तिच्यातील विदुषीपण व्यक्त करणारे आहे. विषय त्याग करा आणि नामभक्ती करा. असा उपदेश तिने अनेक अभंगातून केला आहे. **‘घ्यारे घ्यारे मुखी नाम। अंतरी धरूनिया प्रमे। ऐसी नाम माळा। कान्होपात्रा। ल्याली गळा’** असे ती सांगते आहे.

‘दीन पतित अन्यायी। शरण आले विठाबाई ।

मी तो आहे यातिहीन। न कळे काही आचरण’

किंवा **‘मज अधिकार नाही। भेटी देई विठाबाई’** यामधून तिने आपल्या हीन जातीचे सामाजिक दुखणे व्यक्त केले आहे. त्यातही आपली वेदना व्यक्त करताना तिला तिच्यातील स्त्रीत्व जाणवले असावे. म्हणून पुरुषरूप असलेल्या विड्डलाजवळ तिला हे सारे दुःख सांगायचे आहे.

तिच्या सर्व अभंगातून प्रासादिकता प्रतिपत्त होत. तिचे अभंग म्हणजे तिच्या भावनांचा स्वच्छ बिलोरी आरसाच आहे. **‘नको देवराया। अंत आता पाहू। प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे’** या अभंगातील, **‘मोकलीन आस जाहले मी उदास । घेई कान्होपात्रेस न्हदयात’** हे चरण तिच्या अंतःकरणातील व्याकूळता अत्यंत विलक्षण परिणामकारकतेने प्रकट झाली आहे. भक्ताची आर्तता, व्याकूळता आणि उत्कटता कान्होपात्रेच्या अनुभूतीचा सात्विक अविष्कार आहे.

समाजरचनेच्या अत्यंत तळातून थेट परमेश्वररूप अशा श्रेष्ठ स्थानी पोहचण्याची तिची कांक्षा विलक्षण आहे. तसेच अत्यंत तळात राहून तिने जे अनुभव घेतले त्याची दाहकता तितक्याच ताकदीने तिने व्यक्त केली आहे. वस्तुतः तिने ही भावना व्यक्त केली नसती, तर या जातीत जीवन व्यथित करणाऱ्या सामान्य माणसाचे

काय जीवन असेल, याची कोणतीच कल्पना समाजातील वरच्या स्तरात राहणाऱ्यांना आली नसती. त्यामुळे समाजजीवन पूर्णतः ढवळून निघाले आहे. गच्च, घट्ट आणि म्हणून टणक रूप धारण केलेल्या समाजाला कान्होपात्रेच्या रूपाने उष्णता देऊन वितळविण्याची प्रक्रिया केली गेली. वंचितांच्या कुंठित जीवनाला ज्ञानेश्वरांच्या भागवतधर्मातील नामभक्तीच्या तत्वाने प्रवाही होण्यासाठी प्रवृत्त केले. हे तिच्या अभंगातील सामाजिक मूल्य अधिक महत्त्वाचे आहे.

मध्ययुगीन वारकरी संप्रदायातील शेवटची महिला विदुषी आणि कवयित्री म्हणजे बहिणाबाई होय. तिचा जन्म शके १५५० च्या आसपास झाला असावा. वेरूळ देवगाव येथील आऊजी कुलकर्णी यांची ही मुलगी. आईचे नाव जानकी. तीन वर्षांची असताना सिऊर येथील पाठक नावाच्या व्यक्तीशी तिचे लग्न झाले. पण पुढे नवऱ्यासह त्यांना गाव सोडावे लागले. तेथून पंढरपूर, शिंगणापूर, रहिमपूर, कोल्हापूर असा प्रवास करित काही दिवस येथेच राहिले. येथे जयराम स्वामींची प्रवचने एकतानाच ती परमार्थाकडे ओढली गेली. त्यानंतर हे जोडपे देहूस येऊन तुकारामाच्या सानिध्यात राहू लागले. मंबाजी वगैरे हकीकती बहिणाबाईने स्वतः पहिल्या आहेत. साधारणतः शके १६६२ या दरम्यान तिचा मृत्यू झाला. तिच्या अभंगलेखनावर तुकाराम महाराजांचा शैलीचा ठसा दिसून येतो. यावरून ती तुकाराममहाराजांच्या अभंगलेखनाने प्रभावित झालेली होती हे लक्षात येते. तुकाराम महाराजांचे जीवन आणि कार्य—कर्तृत्व यांचे उत्तम भाष्यकार म्हणून बहिणाबाईकडेच पाहिले जाते. तिने तुकारामांचे शिष्यत्व पत्करले असल्यामुळे तिचे महाराजांच्या जीवनाकडे अर्थातच बारीक लक्ष असले पाहिजे हे सिद्ध होते. तुकाराम समाजातील ज्या प्रतिगामी व्यवस्थेविरुद्ध लढा देत होत, ते ती प्रत्यक्ष पाहत असणार. अनिष्ट प्रथेविरुद्ध व्यक्त होणारा तुकारामांच्या अभंगातील विखार अनेकांना सहन होणारा नव्हता. त्यामुळे त्यांच्या जिविताला धोका पोहचणार हेही तिला जाणवले असणार. त्यामुळे त्यांचे विरोधक तुकारामांच्या जीवावर उठले होते, हे तिने जवळून पाहिलेले असले पाहिजे. त्यासंबंधीचे अनुभवही तिने आपल्या अभंगातून व्यक्त केले आहे.

याशिवाय ती वारकरी संप्रदायातील स्त्री जीवनाच्या मध्यवर्ती प्रवाहातील कवयित्री आहे. एका बाजूला ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या विचारधारेचे तत्व ती आपल्या लेखनातून अभिव्यक्त करते, तर दुसऱ्या बाजूला मुक्ताबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा या कवयित्रीची ती अग्रदूतही ठरते. साधक म्हणून परमेश्वर प्राप्तीसाठी धडपडणारी ती एक स्त्री आहेच, खेरीज ती स्त्री जीवनाचे प्रतिनिधित्व करणारी आणि सामाजिक अश्लध्येतेची साक्षीदारही आहे. ज्या तुकाराममहाराजांवर तत्कालीन समाजाने अनन्वीत अत्याचार केले, त्याला नामशेष करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केले, तरीही तो संत म्हणून सामान्य लोकांच्या न्हदयात जाऊन बसला. त्याने अनेकांना जीवनप्रेरणा दिली, भक्तीची आस पुरविली आणि चारशे वर्षांनंतरही ज्यांची कविता केवळ जिवंत राहिली नसून, ती कालातीत ठरलेली, जगातील सर्वश्रेष्ठ कविता ठरली, त्या तुकारामांच्या जीवनाला प्रत्यक्ष अनुभवणारीही ती साक्षीदार ठरते.

ज्ञानेश्वरांनी ज्या भूमिकेने हा पंथ स्थापन केला आणि नामदेव, एकनाथ तुकाराम, हे संत ज्या भूमिकेने हा विचार पुढे नेत आहे, त्या विचारांची जाणीव तिच्यामध्ये पूर्णतः असलेली दिसते. आधुनिक काळात वारकरी संप्रदायाचे विश्लेषण करताना त्यातील हे धारेचे तत्व किंवा विचारसूत्र स्पष्ट करतानाही बहिणाबाईच्या अभंगाचा आधार घेतला जातो. यावरून ती केवळ कवयित्री नव्हती तर ती सामाजिक स्थित्यंतराची भाष्यकारही होती. तिला हे विचारसूत्र लक्षात आलेले असून ते किती योग्य आहे हे आपल्याला लगेच पटते.

‘संतकृपा झाली । इमारत फळा आली

ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालय
नामा तयाचा किंकर । तेणे केला हा विस्तार
एका जनार्दनी खांब। ध्वज दिला भागवत
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश
बहिणी फडकती ध्वजा। विरूपण केले ओ जा'

यातून तिने वारकरी संप्रदायाचे एकात्मिक रूप प्रकट केले असून, एका अभंगातून चारशे वर्षांची शृंखला व्यक्त करित त्यातील वैचारिक सूत्र अत्यंत सहजपणे लक्षात आणून दिलेले आहे. मानवी जीवनात मोक्षप्राप्ती हे अंतिम उद्दि असून ते साध्य करणे हे अत्यंत कठीण आहे. अशा कठीण साध्याला मिळविण्यासाठी परंपरेने जे मार्ग सांगितले आहेत ते अत्यंत अवघड आहेच, शिवाय त्याची संधीही सर्वांना उपलब्ध नाही. अशा परिस्थितीत ज्ञानेश्वरांनी जी संधी इथल्या बहुजनांना आणि स्त्रियांनाही उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे आठरापगड जातीतील लोकांना मोठेच भाग्य प्राप्त झाले. त्यामुळे महाराष्ट्रीय समाजात एक नवे मन्वंतर झाले असून, त्याचीही एक विशाल परंपरा तयार झाली. त्याचे पाईक कोण आहेत आणि त्यांनी कोणता विचार थोरांच्या अनुज्ञेने पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे, हे बहिराबाईला पूर्णतः माहित आहे, म्हणूनच ती वरील प्रकारचा अभंग रचू शकते. हा अभंग केवळ घटना सांगत नसून, त्यातून ती ज्ञानेश्वर ते तुकाराम असा चारशे वर्षांच्या एका तत्वाचा प्रवास विशद करते. ज्यात बहुजनांच्या अध्यात्मिक लोकशाहीची व्यापक चळवळ कार्यरत होऊन हीच चळवळ आजही प्रचंड स्वरूपात फोफावली दिसते. यावरून बहिराबाईने या सांस्कृतिक परिवर्तनाचे किती अचूक वर्णन केले होते हेही लक्षात येते.

महाराष्ट्रीय जीवनाचा विचार करता, यादवकाळ हा सर्वार्थाने सुवर्णकाळ मानला जातो. या काळात विद्या आणि कलांना बहर आलेला होता. सर्वत्र सामाजिक शांतता असल्यामुळे जीवनाविषयी मूलगामी चिंतनाला अवसर मिळत होता. त्यातच परंपरागत धार्मिक जीवन हे कमालीचे संकुचित झालेले असल्यामुळे एक प्रकारची मानसिक कोंडी तयार झालेली होती. अर्थातच सामाजिक शांतता या कोंडीसंदर्भात चिंतनास उपयुक्त ठरली असावी. दरम्यान ज्ञानेश्वरादी भावंडांना ज्या प्रकारच्या संघर्षाला सामोरे जावे लागले, त्यामुळे ही कोंडी फुटण्यास मदतच झाली. याशिवाय चक्रधरांना या प्रकारच्या कोणत्याही संघर्षाला सामोरे जावे लागले नसले. तरी धार्मिक कोंडी त्यांनाही जाणवली असणार. म्हणूनच त्यांनी तत्कालीन सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाचा विचार करून आपल्या अचारधर्माची मांडणी केली.

याचा परिणाम मराठी साहित्यावरही पडला. म्हणून मराठी साहित्यामध्ये तेरावे शतक हे क्रांतीचे शतक मानले जाते. या शतकात जी महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायाची निर्मिती झाली ती केवळ धार्मिक अशा स्वरूपाची नसून, ती व्यापक अर्थाने सामाजिक समानतेच्या आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचारांच्या उगमाची होती. भारतीय जीवनामध्ये कायमच अध्यात्मिक जीवनाला अनन्यसाधारण महत्त्व राहिले आहे. त्यामुळे सतत जीव आणि जगत् यांच्यापुरताच विचार मर्यादित राहिल्यामुळे परमेश्वर प्राप्तीच्या विचारांशीच जीवनाचे सारे श्रेयस मानले गेले आहे. त्या तुलनेने भौतिक जीवनाला एकूण जीवनोद्धाराच्या परिक्षेत्रात विचारार्थ ठेवले गेले नाही. म्हणून केवळ जीव-जगत् यांच्याविषयीचाच विचार परमोच्च मानला गेला. त्यातही ही संधी केवळ उच्चवर्णीयांनाच उपलब्ध होती, यातील या अत्यंत हीन तत्वामुळे समाजातील खूप मोठा समुह या संधीपासून वंचित राहिलेला होता. उच्चवर्णीयांनी या ज्ञानाच्या किल्ल्या आपल्या हाती सुरक्षित ठेवल्या होत्या. शूद्र समजला

जात असलेला आणि याच समाजातील माणूस असूनही आणि सर्व हक्कांचा अधिकार असूनही सर्वसामान्यांना ही संधी उपलब्ध नव्हती. ही कोंडी फोडण्याचे फार मोठे काम सर्वप्रथम या दोन विचारपंथांनी केले. ही समाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि अध्यात्मिक दृष्टी फार मोठी क्रांती होती. गेली कित्येक शतके संस्कृत भाषेच्या कडीकुलपात असलेले आणि उच्चवर्णीयापुरते मर्यादित असलेले ज्ञान या संप्रदायांनी मोकळ्यामानाने बहुजनांसाठी खुले करण्याचा क्रांतीकारी प्रयत्न केला. या अर्थाने हे अचारधर्म सामाजिक न्यायाचे ठरतात. याहीपुढे जाऊन प्रत्येक व्यक्तीला परमेश्वर प्राप्ती करून घेण्याचा अधिकार आहे, हा हक्क या विचारधर्मांनी बहुजनांना दिला. म्हणून महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायातून आठरापगड जातीतील लोकांनी या चळवळीत सहभाग घेतलेला हे स्पष्टपणाने दिसून येते.

महानुभव संप्रदायाच्या प्रवर्तकांनी जाती-पातीच्या पलिकडे जाऊन, कोणालाही आपल्या पंथात प्रवेश दिला. एवढेच नव्हे तर, कोणत्याही जातीतील स्त्रीलाही हा आचारधर्म स्वीकारता येईल असे सांगून स्त्रीने तिच्या तुधर्मातही या पंथातील उपासना करता येईल अशी मोकळीक दिली. स्त्रीच्या तुधर्मातील सोवळेपणा किंवा त्या तुकाळाला अमंगळ मानण्याची परंपरा आपल्या समाजात जिथे कालपर्यंत होती, तिथे आठशे वर्षापूर्वीची महानुभाव पंथाने स्त्रियांना दिलेली मोकळीक तत्कालीन समाजरचनेचा विचार करता आश्चर्यकारकच मानली पाहिजे. अशा रितीने सोवळ्या ओवळ्याला फाटा देऊन, कर्मकांड आणि अंधश्रद्धेला फाटा देऊन केवळ ज्ञानप्राप्ती करून परमेश्वराकडे जाण्याचे उद्दि निश्चित केले गेले. हा विचार करता महानुभाव संप्रदाय अतिशय क्रांतीकारी ठरतो. म्हणूनच महदंबेसारख्या विधवा स्त्रीला या पंथात मानाचे स्थान दिले गेले असावे हे लक्षात घ्यावे लागते. तिच्या अनुभवांना वाट करून देण्याची संधी तिला मिळाली. तिच्या अस्तित्वाची दखल घेतली. तिला आचारधर्मात मान-सन्मान दिला. त्यामुळेच महदंबेच्या रूपाने मराठी साहित्यात पहिल्यांदाच स्त्रीच्या अभिव्यक्तीची रूपे धवळ्यांच्या रूपाने पाहायला मिळू शकली.

परंतु मूलतः हा पंथ विरक्तीवर आधारलेला आहे. जातीचे उल्लंघन, स्त्रियांना प्रवेश हे क्रांतीकारत्व सोडले तर त्यातील सन्यासमार्ग हा परंपरेशीच निगडित आहे. सन्यास, निवृत्ती आणि व्यक्तिगत मोक्ष प्राप्ती या तत्वांमुळे या पंथाला काही मर्यादाही पडलेल्या दिसून येतात. या पंथाने समुहजीवन आणि संस्थात्मक जीवन नाकारले. व्यक्ती म्हणून समाजातील व्यक्तीचे अस्तित्व आणि समाज म्हणून व्यक्तीचे जे अस्तित्व असते, ते नाकारले गेले. समाजाची काही मूल्ये, संकेत आणि परंपरा, असतात. त्यातून व्यक्तिगत जीवनही प्रवाहीत होत असते. सामाजाच्या अस्तित्वासाठी आणि प्रवाहित्वासाठी विवाहसंस्थेची जोपासना अपरिहार्य असते. मात्र निवृत्तीचा आणि मोक्षाचा अंतिम आणि टोकाचा ध्यास घेतल्यामुळे विवाहसंस्थेतील वंशवृद्धीचे तत्व या पंथाने धिक्कारले. ही बाब सामाजिक अर्थाने तितकी आत्मीयतेने स्वीकारली जाणे अवघड होते. आचारधर्माच्या पालनासाठी हा पंथ अत्यंत आग्रही असल्यामुळे मोक्षप्राप्तीसाठी गृहादिक, संसार, समाज, आणि त्यासाठी अडसर असणाऱ्या सर्व बाबी त्याज्य ठरवितो. विरक्तीचे तत्व सर्वश्रेष्ठ मानल्यामुळे विषयसुखापासून अनुयायांनी दूर राहिले पाहिजे हे महत्त्वाचे. विषयावासना उत्पन्न करणाऱ्या सर्व गोंचा हा पंथ त्याग करतो आणि घृणाही करतो. त्यामुळे विषय उत्पत्तीचा मुख्य स्रोत म्हणजे संसार आणि संसारातील 'स्त्री' ची 'अभिलाषा'. त्यासाठी ही 'स्त्री' सर्व विषयांचे आगर मानली गेली, म्हणून तिचा त्याग केला पाहिजे तो याला प्राधान्य. तिचे साधे दर्शनही वर्ज्य ठरविले गेले. 'स्त्री भणिजे मत्त द्रव्याचा राओ गा : आणिके द्रव्ये सेविलिया माजविती, स्त्री देखिलियाचि माजविती' म्हणून 'चित्रिची स्त्री न पाहावी' असे कडक नियम सांगितले गेले. म्हणजे एका बाजूला

जातीचे उल्लंघन आणि स्त्रियांचाही समावेश या पंथात केला असला, तरी विषय उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून स्त्रिला त्याज्यही ठरविले गेले हे यातील परस्परविरुद्ध तत्व आहे. खेरीज विषयाची उत्पत्ती ही स्त्री करते हा विचारही पुरुषी दृष्टिकोनाचे द्योतक आहे. त्यामुळे हा पंथ पुरुषांच्याच हितसंबंधाचा विचार करतो हे स्पष्ट होते. वस्तुतः ज्या स्त्रीपासून पुरुषाची निर्मिती होते ती स्त्रीच नाकारणे हे किती संकुचित आहे हेही लक्षात येते. जिथपर्यंत पुरुषांच्या हितसंबंधांना अनुकूल तिथपर्यंत स्त्रीचा स्वीकार आणि हितसंबंधांना बाधा येऊ लागली की तिच्या विषयी तिरस्कार किंवा तिचा नकार ही दुटप्पी भूमिका झाली.

पुढे—पुढे या आचारधर्मातील योग्यांसाठी भिक्षेचे, अराधनेचे किंवा योगसाधनेचे अत्यंत कडक नियम सांगितले गेले. पंथात स्त्रियांना प्रवेश दिला हे खरे, परंतु पुरुषांच्या वासनेपासून सुरक्षित राहण्यासाठी तिला विद्रूप करावे असे सांगितले. त्यासाठी तिचे केशवपन करावे, तिला काळे वस्त्र परिधान करण्यास सांगावे, तिच्याविषयी पुरुषांना वासना उत्पन्न होणार नाही असे तिचे स्वरूप करावे या विचाराला अधिक महत्त्व येत गेले. त्यामुळे एका बाजूला जाती—पातीच्या आणि कर्मकांडाच्या विरोधात सामाजिक भूमिका होणारा हा पंथ पुन्हा दुसऱ्या बाजूने वेगळ्या स्वरूपाचे कर्मकांड निर्माण करतो. तसेच सामाजिक भूमिका घेणारा हा पंथ सामाजिक संरचना आणि समाजाचे प्रवाही तत्वच नाकारतो हे विरोधाभासी होते. त्यातच पंथस्थापनेनंतर महाराष्ट्रात मोठा सत्ताबदल झाल्याचा परिणाम या पंथाचे आकुंचन होण्यात झाला. येणाऱ्या परिस्थितीत प्रवाहीत होण्याऐवजी तो या बदलापासून अलिप्त होत जाऊन पृथक् होत गेला. परिणामतः त्याचा आणि समाजाचाही संबंध दुरावत गेला. पंथीय विचार आणि समाजप्रवाह या दोहोंमध्ये ज्या प्रकारची देवाण—घेवाण व्हायला पाहिजे, तशी देवाण—घेवाणीची प्रक्रियाच बंद झाल्यामुळे या पंथाने स्वतःचे एक बेट तयार केले. आपल्या पंथीय प्रसाराचे आणि तत्वज्ञानाचे उपलब्ध साहित्य सांकेतिक कडीकुलपात बंद करून, नंतरच्या अनुयायांनी या प्रक्रियेला अधिक बळ दिले. त्यामुळे हा पंथ समाजप्रवाहापासून कायमचा विभक्त झाला. या पार्श्वभूमीवर वारकरी संप्रदायाचे स्वरूप उठून दिसणारे आहे. त्यासाठी वारकरी संप्रदायांच्या समाजसन्मुखतेचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

संत ज्ञानेश्वरांनी भागवत धर्माची प्रस्थापना करून, हटयोग, संन्यासयोग अथवा अतिरेकी विरक्तीचा विचाराला फाटा देऊन, लौकिक संसारात राहूनच, नामभक्ती करीत परमेश्वर मिळविता येईल. असा सर्वांना पचेल, रूचेल आणि झेपेल असा मध्यममार्ग दाखविला. महानुभावाची इतर पंथ संन्यासमार्ग सांगून केवळ वैयक्तिक मीमांसा विचार सूचवित होते. तिथे ज्ञानदेवांनी कर्मवादाची भूमिका मांडून, अध्यात्मिक लोकशाहीद्वारे सामुहिक भक्तीचा मार्ग दाखविला. त्यासाठी त्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून महाराष्ट्रीय जीवनामध्ये अपूर्व अशी क्रांती घडविली. संस्कृतच्या कडीकुलपात बंद असलेले मोक्षप्राप्तीचे ज्ञान प्राकृत भाषेमध्ये प्रवाहीत करून बहुजनांसाठी ते खुले केले. उच्च वर्णांच्या असलेली मत्केदारी मोडून काढल्यामुळे शतकानुशतके अज्ञानाच्या अंधारात चाचपडत असलेल्या बहुजनांना स्वतःचा प्रकाश सापडला. स्वतःला ओळखण्याची संधी प्राप्त झाल्यामुळे स्वतःच्या अस्तित्वाची आणि माणूस असल्याची जाणीव होऊ लागली. स्त्री—पुरुषालाही कोणाही पामराला थेट परमेश्वराशी नाते जोडता येण्याची संधी मिळाली. मी माझ्या पूर्वकर्माचा गुन्हेगार नाही आणि असलेच तरी पतितालाही पावन करण्याची क्षमता आणि उदारता ज्याच्यापाशी आहे त्याच्याशी मी आता जोडला जाऊ शकतो, ही आत्मविश्वासाची जाणीव निर्माण झाली. उच्च वर्णीय हा माणूस असतो आणि

सामान्य माणसे ही शापित असतात, हा जो गैरसमज समाजमनात दृढ झालेला होता त्याला सुरुंग लावून स्वत्वभानाची आणि स्वाभिमानाची जाणीव बहुजनांमध्ये स्थापित झाली.

ज्ञानेश्वर हे बंडखोर होते, क्रांतीकारक होते, युगप्रवर्तक होते; त्याहीपुढे जाऊन ज्ञानेश्वर हे उत्तम समाजशास्त्राचे आणि मानसशास्त्राचेही अभ्यासक होते हे समजून घ्यावे लागते. चक्रधरांचा आणि ज्ञानेश्वरांचा तुलनात्मक विचार करता हे, अधिक स्पष्ट करता येईल. चक्रधरांनी स्थापन केलेल्या महानुभाव पंथाचे आक्रमक जाणे आणि वारकरी संप्रदायाचे विस्तारत जाणे यामागील कारणे अधिक विचार करायला लावणारे आहे. वस्तुतः महानुभाव पंथाने अधिक आक्रमक होत मोक्षप्राप्तीसाठी स्वातंत्र्याची घोषणा केली होती. तरीही हा पंथ पुढे विस्तारत जाण्याऐवजी चिंचोळा का होत गेला? आणि केवळ चंद्रभागेच्या वाळवंटात अध्यात्मिक लोकशाहीची घोषणा करणारा वारकरी संप्रदाय प्रस्फुरत जाऊन एका प्रचंड सामाजिक चळवळीत परावर्तित कसा होत गेला? याची मीमांसा करणे आवश्यक आहे.

कोणतेही सामाजिक बदल हे अत्यंत मंद गतीने होत असतात. त्यातही सामाजिक बदल भूमीखालून चाललेल्या प्रवाहासारखे असतात. ते तत्काळ अथवा प्रत्यक्ष रूपात दिसतीलच असे नाही. त्यासाठी काही काळ वाट पाहावी लागते. तसेच व्यक्तिगत पातळीवरील माणसाचे मनपरिवर्तन आणि सामुहिक पातळीवरील समाजमनाचे परिवर्तन यात महद् अंतर असते, याची ज्ञानेश्वरांना स्पष्ट कल्पना असावी किंबहुना ती होती हेच समजून घ्यावे लागते. प्रचलित व्यवस्थेत बदल चक्रधरांनाही करायचा होता आणि ज्ञानेश्वरांनाही. बहुजनांना मोक्षप्राप्तीची संधी चक्रधरांनाही द्यायची होती आणि ज्ञानेश्वरांनाही. चक्रधरांनी ती अधिक आक्रमक होत दिली आणि ज्ञानेश्वरांनी अत्यंत संयत आणि मर्यादित स्वरूपात ती दिली. तरीही ज्ञानेश्वरांचा विचार समाजाच्या अधिक पचनी का पडला? याचे कारण शतकानुशतकांची जात व्यवस्था, पुरुषी वर्चस्वाची व्यवस्था, सामाजिक संरचना आणि कुटुंबसंस्थेची व्यवस्था यांच्यातील संबंधामध्ये अचानकपणे फारकत घेऊन अत्यंतिक टोकावर जावून त्यांचे विघटन करणे हे कदापि शक्य नाही हे ज्ञानेश्वरांनी लक्षात घेतले होते. शंकराचार्यांनी सांगितलेला संन्यासमार्ग, हटयोग किंवा विरक्तीचा मार्ग आणि महानुभाव पंथात किंवा तत्कालिन नाथसंप्रदाय यात प्रमाणाचा विचार करता फारसा फरक नव्हता. फक्त महानुभावीयांनी जातीपातींना, स्त्री-पुरुषांना समान वागणूक दिली तरी मूळ संन्यास मार्ग कायम ठेवला. त्यामुळे ज्याला संन्यास घेऊन परमेश्वर मिळवायचा त्याला शंकराचार्यांचा मार्ग किंवा नाथ संप्रदायाचा मार्ग उपलब्ध होताच. हे दोन पर्याय नाकारून महानुभावीयांकडे आकर्षिले जावे असे महानुभाव निश्चितच नाविन्य नव्हते. परंतु संन्यास घेऊन परमेश्वर मिळविण्याचा मार्ग अनुसरणं हे सर्वानाच झेपणारे, रूचणारे किंवा पचणारे होते असे नाही. ज्ञानेश्वरांनी नेमकी हीच उणीव हेरली आणि त्यांनी यामध्ये मूलभूत परिवर्तन घडवून आणले. परमेश्वर मिळवायचा असेल तर संन्यास घेण्याची, घर-दार-संसार, समाज किंवा कुटुंब, नातेसंबंध त्यागून हटयोग करण्याची आवश्यकता नाही. तर संसारात करीत, जीवनव्यवहार करीत, सामाजिक जीवनाचा आणि कौटुंबिक जीवनाचा व नातेसंबंधाचा उपभोग घेतानाही तो मिळवता येईल. असा सोपा, मधला आणि योग्य मार्ग सूचवला. तो समाजाला आणि विशेषतः बहुजनांना अधिक भावला. हाच मार्ग त्यांनी उच्चवर्णीयांपुरता मर्यादित ठेवला असता, तरीही हे क्रांतीकारकत्व ठरले असतेच. मात्र त्यांनी हा मार्ग समस्त समाजासाठी मोकळा करून युगप्रवर्तकत्व सिद्ध केले. 'गृहादिक आघवे नलगे त्यजावे' असे सांगून त्यांनी त्याकाळात बहुजनांना मोठाच दिलासा दिला. पायाला वळू झाला म्हणून घाव घालून होणाऱ्या वेदनेपासून मुक्तता मिळविण्यासाठी वळूसह पायच काढून टाकणे हे वळूपासून मुक्ती देणारे खरे, मात्र त्यात पाय गमावण्याची कृती

आत्मघातकी आहे. ज्ञानेश्वरांनी तसे न करता आपल्या औषधोपचाराची मात्रा हळूहळू चालवून रोगही कसा बरा होईल आणि पायही वाचेल असा मध्यममार्ग स्वीकारला. मला हे अधिक महत्त्वाचे वाटते. आपापला जीवनव्यवहार करताना जाती-पातीच्या भिंती तोडता आल्या नाही तरी चालेल, मात्र त्या महत्त्वाच्या नाहीत हे ठामपणे सांगितले. 'कुळ, जाती, वर्ण । आवघेचि गा अकारण' असे सांगून, जातीअंताची मानसिकता घडविण्यासाठी त्यांनी स्थितीशील समाजमनाला दिलेला तो पहिला धक्का होता. याच तत्त्वज्ञानाचे पुनर्प्रकटीकरण पुढे म. गांधींच्या स्वातंत्र्यचळवळीच्या रूपाने भारतीय समाजामध्ये पुन्हा दिसून आले. हिंसक क्रांतीकारकत्व तात्काळ परिणामकारक खरे, मात्र त्यात अस्तित्वाचाच विनाश सामावलेला असतो. अस्तित्त्वच नसेल तर होणाऱ्या बदलला कोणता अर्थ उरतो? तुलनेने अहिंसा, सत्याग्रह झटिति प्रत्यय देणारे नसेल, मात्र हळूहळू बदलाला सामोरे जाणारे मन घडविण्याची प्रक्रिया सुरु करणारे असते. त्यातून येणाऱ्या बदलाच्या उपभोगासाठी माणसाचे अस्तित्त्वही जपले जाते. हे अधिक हितकारक आणि योग्य ठरते. ज्ञानेश्वरांनी अंगीकारलेला मार्ग म. गांधींनीही स्वातंत्र्य चळवळ यशस्वी करण्यासाठी अनुसरला हे आपल्याला लक्षात घेता येईल.

त्यामुळे चक्रधरांच्या कृतीचा व्यापक सामाजिक परिणाम हा नकारात्मक आणि णात्मक होत गेला. याउलट ज्ञानेश्वरांच्या कृतीचा व्यापक सामाजिक परिणाम हा सकारात्मक आणि गुणात्मक होत गेला. या द्वीने ज्ञानेश्वरांच्या कृतीचे, भक्तीमार्गाचे, वारकरी संप्रदायाचे, भावतधर्माचे आणि अध्यात्मिक लोकशाहीच्या तत्त्वाचे मर्म समजून घेतले पाहिजे.

ज्ञानेश्वरांनी सांगितलेल्या विचारात स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचाही विचार अनुस्युत आहे. त्यांनी चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचा पूर्णतः त्याग केला नाही, परंतु त्याची निरर्थकता सिद्ध करून, भक्तीच्या मळ्यात सर्वांना समान संधी दिली. ती उच्चवर्णीयांकडून थोडीशी ढिल देणारी तर बहुजनांसाठी मोकळीक देणारी होती. तसेच ही मोकळीक पुरुषांसह स्त्रियांनाही दिली गेली. त्यामुळेच त्याचा पहिला उद्गार मुक्ताबाईंच्या रूपाने व्यक्त झाला. ज्या काळात उच्चवर्णीयांपुरतेच स्वातंत्र्य मर्यादित होते, त्याकाळात मुक्ताबाईंसारख्या एका शूद्र स्त्रीने जीव-जगत् संबंधाबाबत, समाजहिताबद्दल, मोक्षप्राप्तीबद्दल भाष्य करावे हे आश्चर्यकारक नाही काय? एवढेच नव्हे त्याचा पुरावा म्हणून चौदाशे वर्ष हटयोग आचरूनही चांगदेवांना नामभक्तीचा महिमा गाणाऱ्या एका स्त्रीकडे शिष्यत्व मागावे लागणे हे अनेक अर्थाने महत्त्वाचे आहे. हटयोगाने नामभक्तीच्या आश्रयाला येणे हे विशेष आहेच, खेरीज एका पुरुषाने स्त्रीच्या आश्रयाला येणे हे तत्कालीन सामाजिक दृष्ट्या अधिक अन्वर्तक आहे. याचा विस्तृत परिणाम असा झाला की जनाबाईंसारखी दासी असलेली, शूद्र असलेली स्त्रीही स्वतःला मोक्षप्राप्तीचा हकदार मानू लागली.

ज्या काळात स्त्री-पुरुष समतेचा विचारच नव्हता, स्त्री जन्म हा पतित मानला जात होता, तसेच प्रचलित धर्मव्यवस्था फक्त पुरुषांच्या मुक्तीचाच मार्ग सांगत होती शिवाय यात उच्चवर्णीय स्त्रिलाही मोक्षप्राप्तीची संधीही नव्हती. अशाकाळात चांगदेवासारखा उच्चवर्णीय, चौदाशेवर्ष हटयोगाची उपासना करणारा, म्हणजे प्रचलित सन्यासवादाचा पाईक असणारा स्वतःला मोक्षापर्यंत नेऊ शकला नाही. अशावेळी इतर संन्याशांचीही स्थिती यापेक्षा वेगळी नसणार. परंतु त्या मार्गाला पाठ दाखवून जर खरोखर मोक्षप्राप्ती करून घ्यायची असेल, तर स्वतःच्या अहंकार बाजूला करून योग्य मार्गाने जायचे असेल, तर ज्या भावंडांना ब्रह्मवृंदाने त्याच्य ठरविले, त्या भावंडांतील एका स्त्रीला शरण जाण्यावाचून दुसरा मार्ग हटयोगी चांगदेवाला दिसला नाही हे सामाजिक दृष्ट्या कितीतरी अन्वर्थक आहे.

सामाजिकदृष्ट्या जिच्या अस्तित्वालाच किंमत नव्हती, ती नामभक्तीचा महिमा गात अध्यात्मावर भाष्य करून आत्मविश्वासाने वारकरी संप्रदायाची पाईक समजू लागली हे कितीतरी महत्त्वाचे आहे. त्याही पुढे जाऊन भद्र सामाजिक चौकटीच्या पलिकडे अत्यंत अधम पातळीवरचे जिणे जगणाऱ्या कान्होपात्रेलाही स्वतःला पावन करून घेण्याची स्वप्ने पडू लागली. आपण पतित आहोत याची तिला जाणीव आहेच, मात्र तरीही मी पावन होऊ शकते हा आत्मविश्वास या पंथाने एका वेश्येला देणे हे कितीतरी महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक दृष्ट्या कान्होपात्रेचे उदाहरण अधिक विचार करायला लावणारे आहे. ज्ञानेश्वरांनी पेरलेला विचार बहुजनांसाठी होता. तो कान्होपात्रेपर्यंत पोहचला हे विचार करायला लावणारे आहे. याचा अर्थ उच्चवर्णियाच्यानंतर बहुजनांच्या पलिकडे राहणाऱ्या कान्होपात्रेलाही संधी देणारा हा विचार बहुजनांना तर संधी देणारा आहेच, खेरीज तो कान्होपात्रेच्या रूपाने उच्चवर्णियासह बहुजनांनाही उर्जारूप प्रेरणा देणारा अधिक आहे, वारकरी संप्रदायाचे हे फार मोठे यश आहे. याचा अर्थ जर अत्यंत हीन, पतित आणि अधम पातळीवरचे जीवन जगणारी वेश्या असलेली कान्होपात्राही स्वतःला पावन करून घेऊ शकते. परमेश्वराशी स्वतःला जोडून घेऊ शकते, मोक्षप्राप्तीची स्वप्ने पाहू शकते, तर बहुजनांना हे किती सहज शक्य आहे? हा विचार बहुजनांना मोक्षप्राप्तीची प्रेरणा देणारा आहे. यामागे ज्ञानेश्वरांचा सखोल अशा सामाजिक आणि मानसिक चिंतनाचा भाग आहे, त्याचबरोबर येणाऱ्या बदलत्या परिस्थितीशी संघर्ष करित, त्यातून देवाण—घेवाण चालू ठेवत, प्रस्फुरित होत राहण्यात व्यापक सामाजिक हीत आहे हे त्यांनी पक्के जाणलेले होते. ऐहिक आणि सामाजिक जीवनावर जीवनोपयोगातून विरक्तीचे संस्कार करून समाजप्रवाहाची वीण अखंड ठेवण्यावर निष्ठा ठेवून आत्मोद्धार करणे हे वैयक्तिक आणि सामाजिक भल्याचे आहे हे ज्ञानेश्वरादी संतांनी ओळखलेले होते.

मध्ययुगीन संत स्त्रियांमुळे समस्त भारतीय स्त्रियांनाही आत्मोद्दाराची प्रेरणा मिळाली. आपणही नामभक्तीच्या आधाराने परमेश्वरापर्यंत पोहचू शकतो. त्यासाठी आपणही पुरुषइतकेच हकदार आहोत. त्यासाठी कोणत्याही मध्यस्थाची किंवा कर्मकांडाची गरज नाही. स्वतःला पापी समजून दुदैवी समजण्याचे कोणतेही कारण नाही आणि जातीने उच्च असण्याचीही गरज नाही. आपण स्त्री असलो, पतित असलो, तरीही पतितालाही पावन होण्याची संधी आहे आणि पतितालाही पावन करण्याची क्षमता नामभक्तीत आहे हा नवा आशावाद वारकरी संप्रदायाने स्त्रीजीवनाला दिल्यामुळे, स्त्रीचे जीवन हे शुद्ध, पापी, मलिन, किंवा त्याज्य नाही ही भावना संतसाहित्याने जोपासली. ही भारतीय समाजाला संत साहित्याने दिलेली फार मोठी देणगी आहे, हे मान्य केले पाहिजे. हे फार मोठे अहिंसक परिवर्तन झाले ते वारकरी संप्रदायाच्या प्रबोधनाने.

संदर्भ :

१. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : अ.ना. देशपांडे, व्हीनस प्रकाशन, पुणे ३०. भाग १, २, ३,४
२. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : संपा. शं. गो. तुळपुळे, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ३०, खंड १, २, ३, ४, ५.
३. मराठी वाङ्मयाभिरूचीचे विहंगमावलोकन, पुणे. १९५९
४. पाच भक्तीसंप्रदाय : र. रा. गोसावी , पुणे. १९५४
५. यादवकालीन महाराष्ट्र : मु. ग. पानसे, मुंबई. १९६३
६. महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय : शं. गो. तुळपुळे, व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७६
७. संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती : गं. बा. सरदार, पुणे १९६२
८. वारकरी पंथ उदय व विकास, भा. पं. बहिरट, पुणे १९७२